

Kulturowo-religijny stosunek do bankowości a wielkie religie świata

Autor: Lech Kurkliński

Artykuł opublikowany w „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2015, vol. 18, nr 3, s. 45-58

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Stable URL: http://www.annalesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2015/2015_3_kurkliński_45_58.pdf

Cultural and Religious Attitudes to Banking versus the Great World Religions

Author: Lech Kurkliński

Source: 'Annales. Ethics in Economic Life' 2015, vol. 18, no. 3, pp. 45-58

Published by Lodz University Press

Stable URL: http://www.annalesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2015/2015_3_kurkliński_45_58.pdf

Lech Kurkliński

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Instytut Finansów Korporacji i Inwestycji, Zakład Zarządzania Ryzykiem

e-mail: lkurkli@sgh.waw.pl

Kulturowo-religijny stosunek do bankowości a wielkie religie świata

Cultural and Religious Attitudes to Banking versus the Great World Religions

The article is dedicated to the attitude of the great world religions (Judaism, Christianity, Islam, Buddhism, Hinduism and Confucianism) to the world of finance, including banking. The issue of usury plays a key role together with the evolution of ethical aspects related to obtaining compensation for money lending. The analysis is focused on the other aspects of banking activities, such as saving, investing, and institutional development of the banking sector as well. The author underlines the far-reaching convergence between religions in this area, in spite of the considerable variation in historical and geographical conditions of their formation. The importance of cultural (religious) differences, including the nuances or more fundamental aspects, has a significant impact on bank management in different regions. For successful development, large multinational corporations have to take into consideration the abovementioned circumstances, regardless of globalization processes.

Keywords: banking, great world religions, cultural differences

JEL Classification: G21, Z12

1. Wprowadzenie

Bankowość należy do tych rodzajów działalności, dla której uwarunkowania kulturowe, w tym religijne (szczególnie wskazywane w przypadku islamu) odgrywają szczególną rolę. Obecny stosunek do bankowości jest w dużym stopniu rezultatem

wielowiekowego kształtowania się postaw i wzorców kulturowych, dla których religia miała fundamentalne znaczenie. Cechuje go względnie wysoka trwałość, a zmiany są bardzo powolne, mimo postępującej globalizacji i unifikacji działalności banków¹. Dominujący model bankowości powstał wraz z utrwaleniem się dojrzałego kapitalizmu, a następnie został rozpowszechniony na całym świecie. Nastąpiła jej konfrontacja z lokalnymi uwarunkowaniami kulturowymi (religijnymi), ale tylko w przypadku krajów muzułmańskich doprowadziło to do powstania w zasadzie odmiennego wzorca. Jest to tym bardziej interesujące, gdyż podobieństwa poszczególnych religii wobec zagadnień finansowych są daleko idące, mimo kształtowania się w tak odmiennych warunkach geograficznych i historycznych. Zatem można postawić hipotezę badawczą, że istota stosunku do bankowości (oszczędzanie-pożyczanie) podlegała podobnym wpływom na całym świecie, a różnice dotyczyły intensywności ewolucji postaw oraz pewnych kulturowych (religijnych) niuansów. Jednakże te odmienności mają na tyle duże znaczenie, że mogą istotnie wpływać na rozwój sektora bankowego w poszczególnych regionach, zwłaszcza w świecie arabskim i Azji Południowo-Wschodniej. Dlatego też celem niniejszego artykułu jest pokazanie wpływu poszczególnych wielkich religii światowych na postrzeganie świata finansów, w tym bankowości oraz konsekwencje rozwojowe tej ostatniej dziedziny.

2. Judaizm i chrześcijaństwo a bankowość

W okresie starożytności wraz z rozpowszechnianiem się pieniądza kruszcowego pojawiła się działalność o charakterze bankowym. Przede wszystkim dotyczyło to zjawiska pożyczania wraz z oczekiwaniem otrzymania w zamian odpowiedniego wynagrodzenia, czyli głównie oprocentowania. Prawie jednocześnie uformował się moralny, a następnie religijny stosunek do tego procederu. Już Arystoteles uważał, że taki sposób zarabiania pieniędzy jest sprzeczny z naturą, aczkolwiek jego negatywny moralnie osąd dotyczył głównie wykorzystywania ekonomicznej sytuacji pożyczkobiorcy do przymusu akceptacji podwyższonych odsetek². Jednakże dla historii gospodarczej i rozwoju bankowości kluczowe znaczenie miało (i w pewnym stopniu ma do tej pory) postrzeganie tego zjawiska przez wszystkie wielkie religie światowe. Stosunek ten kształtował się bardzo podobnie, jednakże odmiennie przebiegała jego ewolucja i natężenie. Przykładem tego jest obecna bankowość muzułmańska, rygorystycznie niedopuszczająca stasowania oprocentowania pożyczek, co wykreowało odmienny model działania banków. Wszystkie główne religie, co najmniej u swojego zarania miały w zasadzie negatywny stosunek do jakiegokolwiek

¹ L. Kurkliński, *Wyzwania rozwojowe bankowości a jej uwarunkowania historyczno-kulturowe w Polsce* [w:] *Finanse – nowe wyzwania teorii i praktyki. Bankowość*, red. A. Gospodarowicz, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 171, Wrocław 2011, s. 213.

² C.E. Taush, *The Concept of “Usury” the History of an Idea*, „Journal of the History of Ideas” 1942, Vol. 3, nr 3, s. 294.

pobierania oprocentowania za pożyczane pieniądze, a różnice dotyczyły tylko pewnych niuansów³. W *Starym Testamencie* nie jest jednoznacznie powiedziane, czy określenie lichwa odnosiło się do każdego przypadku żądania wynagrodzenia za pożyczane pieniądze, czy też dotyczyło stosowania nadmiernych, wygórowanych odsetek. W *Nowym Testamencie* już konkretnie zaleca się wiernym pożyczanie bez pobierania odsetek (Łukasz 6.34–35)⁴. To właśnie podejście zadomowi się w Kościele, a odejście od niego trwać będzie przez kilkanaście wieków. Do innych, wspomnianych niuansów zalicza się m.in. fakt, komu udzielana miałyby być pożyczka. Wstępnie dozwolone było pożyczanie na procent „obcym”, ale nie „swoim” – *Księga Powtórzonego Prawa* (23.20–21)⁵. Początkowo ten wspólny dla chrześcijaństwa i judaizmu pogląd, z czasem utrwalił się tylko w społeczności żydowskiej. W ten sposób w średniowiecznej Europie, zdominowanej przez chrześcijaństwo, sfera obrotu pieniędzmi znalazła się głównie w rękach Żydów⁶, aczkolwiek niewyłącznie. W średniowieczu, zajmowanie się pożyczaniem pieniędzy oceniane było wysoce moralnie nagannie, bardzo silnie piętnowane przez Kościół. Podejście to dotyczyło przede wszystkim samych chrześcijan⁷, ale nierzadko rozszerzano je także w stosunku do innowierców, w tym Żydów.

Potrzeby rozwoju gospodarczego, wymuszające upowszechnianie się stosunków towarowo-pięniężnych miały swój oddźwięk w wykładni obu religii. Z tym, że wyznawcy judaizmu byli w tej dziedzinie bardziej elastyczni i szybciej dostosowywali się do zmieniających się uwarunkowań. Dla przykładu na terenie Polski zakaz pożyczania na procent pomiędzy samymi Żydami (czyli pomiędzy „swoimi”)

³ K. Kietliński, *Religijne, historyczne i kulturowe uwarunkowania etyki biznesu* [w:] *Etyka biznesu*, K. Kietliński, V.M. Reyesai, T. Oleksyn, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2005, s. 43-59.

⁴ J. Wierzbicki, *Ochrona konsumenta przed nadmiernymi odsetkami. Skuteczność rozwiązań antylichwiarskich*, „Praktyczna Teoria” 2011, 8 grudnia, <http://www.praktycznateoria.pl/ochrona-konsumenta/> (data dostępu: 04.03.2014).

⁵ R. Higginson, M. Parsons, D. Clough, *Usury, Investment and the Sub-Prime Sector, A Report Commissioned by the Church Investor Group*, June 2008, www.churchinvestorsgroup.org.uk/system/files/documents/editor/ (data dostępu: 15.01.2014); C.E. Tausch, op. cit., s.293.

⁶ Istnieją poglądy, iż to nie zakaz i potępienie stosowania lichwy zarówno przez Kościół katolicki, jak i Islam był główną przyczyną tak szerokiego upowszechnienia się działalności finansowej (bankierskiej) wśród narodowości żydowskiej, ale zadecydowała o tym religia i kultura (szczególna dbałość o edukację dzieci – umiejętności czytania i arytmetyki, zasady religijne Talmudu wprowadzające rozwiązania instytucjonalne, wymuszające ład obrotu pieniężnego oraz wcześniejsze zdobycie majątków na Bliskim Wschodzie, stanowiących kapitał po przybyciu do Europy zachodniej. M. Botticini, Z. Eckstein, *Religious Norms, Human Capital, and Money Lending in Jewish European History* [w:] *The Oxford Handbook of the Economics of Religion, Online Publication*, September 2012, s. 1 i nast., <http://www1.idc.ac.il/Faculty/Eckstein/pdf/Botticini%20and%20Eckstein%20Handbook%20Chapter.pdf> (data dostępu: 08.03.2014).

⁷ *Kaznodzieje XIII w. Przeklinając lichwiarzy dowodzili, jak wielcy to wrogowie Pana Boga, człowieka i natury. Wszak nawet bluźniercy, mordercy i rozpustnicy nie grzeszą bez przerwy, choćby wskutek zmęczenia. Lichwiarz zaś nawet gdy śpi, pomnaża swe niegodziwe zyski. Bez pracy, którą Bóg nakazał. Sprzedając swe czekanie na pieniądze, czyli czas, choć ten należy do wszystkich. Żąda więcej niż pożyczyl, popełniając grzech przeciwny naturze, bowiem bezpłodny pieniądz nie rodzi pieniędzy. Wierni dowiadują się z egzemplów o wyrafinowanych mękach piekielnych lichwiarzy (...).* J. Kracik, *Kredyt i lichwa jako zjawiska społeczne*, 17. Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Kraków 2004, s. 2.

zniósł samorząd żydowski – Sejm Czterech Ziem już w 1607 r.⁸ Przyczyniło się to do rozwoju systemu kredytowo-finansowego, którym zajmowała się ta społeczność. Zwiększał się prowadzony przez nich krajowy i międzynarodowy obrót handlowy oraz towarzyszące temu operacje wekslowe. Za towary zaczęto płacić weksłami, jednakże problemem była wiarygodność ich wystawców i częsta nieuczciwość. Doprowadziło to do uchwalenia bardzo restrykcyjnych sankcji za wystawienie weksła bez pokrycia. Stopień unormowania tej dziedziny pokazuje też decyzja poznańskiego kahału ustalająca maksymalną stopę procentową w relacjach pomiędzy Żydami na 25%⁹.

W świecie chrześcijańskim również dostrzegano potrzeby zwiększenia obrotu pieniężnego. Początkowo, począwszy od XII w., najsilniej dotyczyło to regionu środkowych i północnych Włoch. Wzrastało zapotrzebowanie na kredyt, w tym inwestycyjny, wiążący się z zwiększonym ryzykiem i towarzyszącym temu oczekiwaniem odpowiedniego za to wynagrodzenia dla pożyczkodawcy. Zaczęły powstawać pierwsze instytucje parabankowe. Kościołowi katolickiemu trudno było akceptować ten stan, dlatego też tym intensywniej gromiono lichwiarzy. Kluczową rolę nie odgrywała jednak wykładnia teologów i moralistów, ale powszechne wygłaszane „słowo boże” przez kler, wywołujące społeczne potępienie lichwy. Z czasem władze kościelne stopniowo zmieniały swoje podejście do postępujących przemian gospodarczych, zwłaszcza rosnącego znaczenia transakcji finansowych (m.in. franciszkanin Bernardyn ze Sieny wskazywał na różne aspekty lichwy – rzeczywiste i pozorne oraz zalecał wstrzeźliwość w jej ocenie). Stopniowo ograniczano represje wobec osób pożyczających na procent. Powolna liberalizacja stosunku do lichwy rozkładała się w Europie nierównomiernie, np. pierwsze zwiastuny dotarły do Europy Centralnej i Wschodniej ze znacznym opóźnieniem, gdyż dopiero na przełomie XIII i XIV w. Potrzeba znalezienia teologicznego uzasadnienia otrzymywania wynagrodzenia za pożyczane pieniądze doprowadziła do wskazania i uznania przez Kościół możliwości pobierania renty, czyli prawa do corocznego dochodu z ziemi dłużnika za okres do czasu spłaty zadłużenia. Pojawiło się zatem określenie czynszu odkupnego – *wyderkaft*. Sam papież Innocenty IV ogłosił, że wynagrodzenie nie przekraczające normalnego dochodu z ziemi wartej tyle, ile pożyczona kwota, nie jest lichwą¹⁰. Do akceptowanych form kredytowania zaliczyć też można było sprzedaż ratalną.

⁸ Sejm Czterech Ziem (Waad Arbat Arcot) był najwyższą władzą żydowską w I Rzeczypospolitej. Społeczność ta posiadała duży zakres autonomii wobec instytucji państwowych, o charakterze legislacyjnym, wykonawczym, sędziowskim i religijnym. Wraz z kryzysem państwa polskiego także samodzielność mniejszości żydowskiej była redukowana i z nastaniem okresu zaborów prawie całkowicie zniesiona. J. Siewierski, *Idea wielokulturowości. Tradycja Rzeczypospolitej i doświadczenia obecne*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010, s. 73-74.

⁹ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1998, s. 57.

¹⁰ Innym rodzajem rozwiązania kompromisowego było zaakceptowanie zasad *lucrum cessans* i *damnum emergens* (oznaczającego odszkodowanie za brak możliwości dysponowania pieniędzmi) oraz *periculum sortis* (rekompensata za ryzyko kredytowe związane np. z transportem morskim). Ponadto dopuszczalne stało się ukaranie dłużnika za nieterminowy zwrot pożyczki (*poena conventionalis*). J. Kracik, op. cit., s. 4-5.

Kolejny postęp w unikaniu faktycznej lichwy i chronienia najbiedniejszych, umożliwiła koncepcja włoskich franciszkanów – banków pobożnych (*montes pietatis*). Od strony oficjalnej Kościoła katolicki zniósł zakaz lichwy dopiero w 1830 r., a w ostateczny sposób usankcjonowano to w nowym Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r.¹¹

W odniesieniu do ruchów reformatorskich, stosunek do odpłatnego pożyczania pieniędzy wyglądał podobnie, jak w Kościele katolickim. M. Luter głośno gromił ten proceder, nazywając go nikczemnym. Podobne stanowisko zajmowali teologowie anglikańscy. Wyłom poczynił J. Kalwin odróżniając pożyczkę konsumpcyjną od produkcyjnej, dając w tym drugim przypadku prawo do stosowania oprocentowania. Oczywiście nie mogło być mowy o pełnej dowolności, stąd powierzenie roli kontrolnej kościelnemu konsystorzowi. Z czasem wobec ogromu spraw o tym charakterze, uwagę koncentrowano jedynie na drastycznych przypadkach podejścia lichwiarskiego. Kalwinizm pogodził religię i świat pieniądza, przyczyniając się do wykształcenia się nowej mentalności protestanckiej, ceniącej sobie takie wartości, jak praca i dobrobyt. Na uznanie zaczęły zasługiwać ciężko zarobione pieniądze, które winny być inwestowane w dalsze pomnażanie dóbr, a nie w ostantacyjną konsumpcję, uosabianą z przepychem baroku¹². Tworząca się kultura protestancka wraz z silnym rozwojem gospodarki towarowo-pieniężnej dawały dobrą podstawę do rozwijania działalności bankowej. Działo się to w dużym stopniu poza środowiskami żydowskimi, gdyż w wyniku wypędzeń Żydzi nie stanowili istotnej grupy społecznej w krajach Europy Zachodniej. Ponadto liberalniejsze stanowisko Kościołów protestanckich (przejmowane od kalwinistów) zachęcało do zajmowania się finansami. Do najbardziej znanych propagatorów tezy, iż to głównie protestantyzm przyczynił się do rozwoju gospodarki kapitalistycznej (zwłaszcza w wersji ascetycznego kalwinizmu) należy z pewnością Max Weber. To właśnie w jego pracy *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* wyartykułowane zostały czynniki, które odegrały kluczową rolę w tym procesie, a mianowicie pochwała ciężkiej pracy, rzetelności, dotrzymywania zobowiązań, uczciwości w transakcjach handlowych (czyli wzmacnianie wzajemnego zaufania), dążenie do pomnażania majątku, oszczędzanie i inwestowanie kapitału, a nie nastawienie się na konsumpcję¹³. Znaczenie tych wektorów dla życia gospodarczego, sfery finansów i bankowości było i jest nie do podważenia (np. idea banku, było nie było prywatnego przedsiębiorstwa, jako instytucji zaufania publicznego). Nie mniej w latach późniejszych grono krytyków poglądów M. Webera poważnie wzrosła, ale nie brakuje też jego zwolenników, co znajduje swoje odzwierciedlenie w trwającej już dziesięciolecia żywej, światowej, ale także krajowej dyskusji na ten temat¹⁴.

¹¹ Ibidem, s. 9.

¹² Ibidem, s. 7-8.

¹³ Najnowsze wydanie: M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2010.

¹⁴ R. Collins, *Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization*, „American Sociological Review” 1980, Vol. 45, nr 6 (Dec.), s. 925-942; H. Lehmann, *Ascetic Protestantism and Economic Rationalism: Max Weber Revisited after Two Generations*, „The Harvard Theological Review” 1987, Vol. 80, nr 3 (Jul.), s. 307-320; J. Iwanicki, *Geneza i etyka gospodarcza nowożytnego kapitalizmu*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2012, nr 2, s. 11-19 oraz wiele innych publikacji.

W odniesieniu do kluczowej kwestii lichwy, to niezależnie od stanowiska Kościoła katolickiego, czy religii protestanckich, także władze świeckie większości krajów pozostawały i pozostają nadal pod wpływem uwarunkowań kulturowych (przede wszystkim o podstawie religijnej). Dlatego też starały się regulować kwestię pobierania odsetek od pożyczek. Usiłowania te są widoczne aktualnie, czasami z silnymi nawrotami. Jako przykład może posłużyć uchwalenie w Polsce w 2005 r. ustawy wprowadzającej zakaz pobierania nadmiernych odsetek, czy też najnowsze propozycje ustawowe (2015 r.) ograniczenia działalności firm pożyczkowych. Należy dodać, że mniej lub bardziej restrykcyjne przepisy w tej sprawie nadal obowiązują mn.in. w Niemczech, Francji, Włoszech, a nawet USA.

3. Islam i inne religie a rozwój bankowości

Wszystkie wielkie religie światowe nie były i nie są neutralne wobec istoty oraz zasad prowadzenia działalności bankowej. Szczególną rolę odgrywa zagadnienie lichwy, ale i inne aspekty są także podnoszone, jak np. kwestia oszczędzania. Pod tym kątem na szczególną uwagę zasługuje islam, który wykształcił swój własny model bankowości muzułmańskiej. Nie powinno się również pomijać buddyzmu, hinduizmu oraz konfucjanizmu.

3.1 Islam

Wpływ islamu przytaczany jest najczęściej jako przykład daleko idącej ingerencji religii w funkcjonowanie banków, a co za tym idzie determinującej ich rozwój. Jednakże należy stwierdzić, że bankowość islamska¹⁵ choć ma wyróżniającą pozycję na tle innych religii świata, nie dominuje w krajach muzułmańskich, z wyłączeniem Iranu (100%). Tylko w kilku jest na poziomie ok. 50% udziału w sektorze bankowym (reszta to bankowość tradycyjna – komercyjna), a dla przykładu nawet w Arabii Saudyjskiej wynosi poniżej 40%. W wielu przypadkach banki islamskie mają marginalne znaczenie.¹⁶ Sam islam nie odgrywa tak przemożnej roli, jaką wydają się przypisywać tej religii opinie formułowane w krajach o kulturze transatlantycznej. Dla porównania deklaracje częstotliwości uczestniczenia w cotygodniowych praktykach religijnych w Polsce (57%) są wyższe niż w Turcji, Iranie, Iraku czy Egipcie. W naszym kraju 33,4% respondentów *World Values Survey* wyraziło zaufanie do Kościoła jako duże, a 34,3% jako znaczne, gdy sumaryczną wielkość ta dla Turcji wyniosła 28%, a dla Jordanii 6%.¹⁷ Jednakże to w przypadku islamu udało się stworzyć pewną alternatywę wobec zachodniego modelu działania banków.

¹⁵ W literaturze pojawiło się zastrzeżenie, że poprawna forma przymiotnika od słowa islam, to „muzułmański” (zob. K. Górak-Sosnowska, P. Masiukiewicz, op. cit., s. 10). Jednakże *Słownik języka polskiego* dopuszcza używanie określenia „islamski”, zarówno w jego obecnym wydaniu internetowym, jak i w starszej wersji drukowanej z 1983 r. *Słownik języka polskiego. Tom pierwszy A-K*, PWN, Warszawa 1983, s. 809.

¹⁶ K. Górak-Sosnowska, P. Masiukiewicz, op. cit., s. 72.

¹⁷ *Ibidem*, s. 15-16.

Wprawdzie niektórzy badacze nie potwierdzają aż tak daleko idących, faktycznych odmienności od tradycyjnej bankowości komercyjnej¹⁸. Nie mniej nie są to poglądy powszechne i powyższe uwagi nie umniejszają faktu, że religia w krajach islamskich ma bardzo istotny wpływ na sam sektor bankowy, zarówno od strony instytucjonalnej, jak i stosunku społeczeństwa do tego typu działalności gospodarczej.

Kluczowe znaczenie dla bankowości ma prawo szari'atu, które opiera się na dokonywanej przez wysokich rangą dostojników duchowych interpretacji tekstów Koranu, Sunny oraz innych świętych ksiąg. Sama bankowość islamska powstała relatywnie późno, gdyż dopiero w drugiej połowie XX w.¹⁹ Był to efekt koncepcji w zasadzie stanowiącej odpowiedź na konkurencyjne ekonomie: socjalistyczną (społeczna odpowiedzialność) i kapitalistyczną – klasyczną (efektywność)²⁰. Według religijnych założeń ekonomia islamska winna kierować się²¹:

- (1) społeczną sprawiedliwością,
- (2) eliminowaniem biedy,
- (3) redukowaniem ekonomicznych nierówności,
- (4) uwolnieniem społeczeństwa od korupcji,
- (5) wprowadzeniem systemu wolnego od stopy procentowej,
- (6) działaniem na chwałę Allaha, jako celem nadrzędnym.

U podstaw bankowości muzułmańskiej znajduje się kilka podstawowych zakazów wywodzących się z Koranu. Należą do nich²²:

- (1) *riba* (zakaz lichwy, traktowanej jako pobieranie wszelkich odsetek od kredytów i depozytów),
- (2) *gharar* (zakaz obrotu dobrami, dla których nie ma ustalonej ceny, jakości czy ilości oraz nie będących w posiadaniu sprzedającego – tym kryterium odpowiadają np. kontrakty *futures*),
- (3) *maysir* (zakaz hazardu, czyli nieangażowanie się w transakcje o charakterze losowym – spekulacyjnym),
- (4) *haram* (zakaz udziału – w jakikolwiek sposób, w tym finansowy – przy produkcji, sprzedaży czy konsumpcji dóbr zakazanych przez religię islamską: tytoń, broń, wieprzowina, hazard, pornografia i inne.).

W celu obsługi podmiotów gospodarczych, jak i osób indywidualnych w bankowości islamskiej stosuje się następujące instrumenty finansowe²³:

¹⁸ A. Czerniak, *Symptomy kryzysu globalnego a etyka gospodarcza religii światowych. Analiza porównawcza bankowości islamskiej i bankowości klasycznej w kontekście kryzysu finansowego*, „MPRA Paper” No. 26971, posted 25th November 2010, s. 48-50, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/26971/>, (data dostępu: 04.04.2014).

¹⁹ Ibidem, s. 7.

²⁰ M. Arif, *Towards a Definition of Islamic Economics: Some Scientific Considerations*, „Journal of Research in Islamic Economics” 1985, 2(2), s. 79-83.

²¹ T. Azid, *Anthology of Islamic Economics: Review of Some Basic Issues*, „Review of Islamic Economics” 2010, 13(2), s.165-194.

²² A. Czerniak, op. cit., s. 8-9.

²³ A. Jurkowska, *Kryzys finansowy lat 2008-2009 a kondycja finansowa banków islamskich [w:] Finanse w niestabilnym otoczeniu – dylematy i wyzwania. Bankowość*, red. I. Pyka, J. Cichorska, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2012, nr 105, s. 334-335.

- (1) *wadiah* – formuła przechowywania wkładów (gwarantowane bezpieczeństwo) z możliwością zarówno obciążenia opłatą klienta lub wypłaty gratyfikacji za „zaufanie” okazane bankowi, jako część jego zysków (*hibah*);
- (2) *mudharabah* – umowa między bankiem (dostarczycielem kapitału - tylko) oraz przedsiębiorcą (dostarczyciel wiedzy, zarządzania, pracy), opierająca się na zasadzie podziału zysku (*risk sharing*), bez prawa do zwrotu kapitału w przypadku straty;
- (3) *musyarakah* – drugi typ umowy zbudowanej na proporcjonalnej partycypacji stron w zyskach i stratach przedsięwzięcia (inwestycji) – podobnie jak w znanych nam umowach typu *joint venture*, ale obie strony wspólnie zarządzają i finansują dany projekt;
- (4) *murabahah* i *bai' muajall* – transakcje kupna i odsprzedaży z ustaloną odgórnie marżą, różniące się momentem – odroczeniem płatności w tym drugim przypadku;
- (5) *ijarah thumma Bai'* – specjalna sprzedaż ratalna;
- (6) *ijarah* - islamski odpowiednik leasingu;
- (7) *wakalah* – pośrednictwo, za które pobiera się opłaty;
- (8) *gard* – kredytowanie bez formalnego wynagrodzenia dla wierzyciela, ale dłużnik może wypłacić uznaniową gratyfikację.

Pod kątem znaczenia dla bankowości aspektów religijnych, wśród cech wyróżniających banki islamskie należy zwrócić uwagę na rady ds. szari'atu w każdym banku, złożone ze specjalistów od interpretacji i badania zgodności prawa muzułmańskiego z oferowanymi produktami finansowymi.

Przedstawione powyżej zasady działania i stosowane instrumenty z jednej strony pokazują istotne różnice pomiędzy bankowością islamską (rola długu – *debt-based* i udział w ryzyku – *risk sharing*) oraz klasyczną (rola długu – *debt-based* i transfer ryzyka – *risk transfer*)²⁴, ale z drugiej wyrażane są opinie o istnieniu jedynie formalnego, religijno-doktrynalnego zróżnicowania, przy niewielkim jego występowaniu w praktyce²⁵ oraz odchodzeniu od pierwszego modelu na rzecz drugiego, typowego dla bankowości komercyjnej²⁶. Pewnego rodzaju weryfikatorem może być wrażliwość bankowości muzułmańskiej na ostatni kryzys finansowy. Większość opisanych w literaturze badań skłania się do wykazania większej odporności banków islamskich na zjawiska kryzysowe²⁷. Jednakże, czy stan ten jest wynikiem odmiennego modelu, ukształtowanego na podłożu religijnym, czy też wiąże

²⁴ Ibidem, s. 336.

²⁵ T. Kuran, *Islamic Economics and the Islamic Subeconomy*, „Journal of Economic Perspectives” 1995, 9(4), s. 171.

²⁶ M.O. Farooq, *Partnership, Equity-financing and Islamic Finance: Whither Profit-Loss-Sharing?*, „Review of Islamic Economics” 2007, Vol. 11, Special Issue, s. 67-88; M. Hasan, J. Dridi, *The Effects of the Global Crisis on Islamic and Conventional Banks: A Comparative Study*, „IMF Working Paper” 2010, WP/10/201, s. 670-688.

²⁷ Mówią o tym raporty IFSB, IMF, McKinsey, a także L. Napoleoni, R. Wigglesworth, A.M. Mohamad, M. Khamis, M. Al-Hamzani, I Osturk. Odmienną opinię sformułował A. Czerniak w swojej pracy *Bankowość islamska wobec globalnego kryzysu finansowego* ([w:] *Religie światowe wobec współczesnych wyzwań gospodarczych*, red. T. Dołęgowski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011, s. 213 i nast.), z którym ostro polemizuje M. Masiukiewicz w książce K. Górak-Sosnowskiej i P. Masiukiewicza

się z fazą rozwoju rynku islamskich usług bankowych²⁸ oraz inną sytuacją makroekonomiczną gospodarek państw muzułmańskich – to pytanie dla części badaczy pozostaje otwarte²⁹.

3.2 Buddyzm

Dla buddyzmu podstawowe znaczenie ma zasada uczciwości. Ceni się pracę, w której ludzie mogą wykorzystywać swoje zdolności i wiedzę, dając szansę na rozwiązywanie problemów społecznych oraz osiąganie *nirwany*, czyli doskonałości. Etos pracy dominuje nad techniką i kapitałem, stąd preferencje dla małych i średnich przedsiębiorstw. Kwestia finansowania ma drugoplanowe znaczenie, w której podobnie jak w innych religiach pojawia się potępienie lichwy. Natomiast buddyzm bardzo wyraźnie wskazuje na potrzebę oszczędzania i to nawet w skali jednej czwartej dochodów. Zgromadzone środki winny być przeznaczane nie na konsumpcję, a na inwestycje i pomoc ludziom biednym, dotkniętym przez klęski. Znaczenie ma rozwój duchowy, a nie materialny³⁰. Główne zasady etyki dotyczą³¹:

- (1) pracy, która powinna być wykonywana w duchu życzliwości w stosunku do otoczenia (ożywionego i nieożywionego);
- (2) osiągania zbawienia poprzez pracę i konsumpcję;
- (3) zakazu marnotrawienia zasobów Ziemi poprzez poszukiwanie równowagi pomiędzy produkcją i konsumpcją;
- (4) poszukiwania rozwiązań, w tym innowacji lepszych i bezpieczniejszych w aspekcie globalnym, ochrony środowiska;
- (5) szacunku między ludźmi również w odniesieniu do stosunków panujących w gospodarce.

3.3 Hinduizm

Hinduizm należy do najstarszych religii świata. Jego powstanie datuje się na okres sprzed 2 tysięcy lat p.n.e. i odnosi się głównie do społeczeństwa zamieszkującego Półwysep Indyjski. Jego spójne podstawy ideologicznie sprzyjały utrzymaniu i sankcjonowaniu ustroju opartego na kastach i rodzinie. Podstawa religii oparta jest

(op. cit., s. 281, 294), przychylając się do wcześniej przywołanych poglądów, argumentując m.in. poprzez podkreślenie braku upadłości banków islamskich w całej swojej historii oraz niewystępowanie kryzysów systemowych.

²⁸ A. Jurkowska, op. cit., s. 340.

²⁹ L. Napoleoni, *Economist Suggests Islamic Finance as Solution to Economic Crisis*, „UNM Today” 2008, 17 listopada, <http://www4.unm.edu/unmlive/?p=153> (data dostępu: 24.03.2014); M. Al-Hamzani, *Islamic Banks Unaffected by Global Crisis*, „Asharq-Al-Awsat” 2008, 30 sierpnia, <http://www.asharq-e.com/news.asp?section=6&id=14245> (data dostępu: 15.04.2014); I. Öztürk, *Global financial crisis highlights benefits of Islamic finance*, „Today's Zaman” 2008, 22 października, http://www.todayzaman.com/columnists/ibrahim-ozturk_156567-global-financial-crisis-highlights-benefits-of-islamic-finance.html (data dostępu: 15.04.2014).

³⁰ K. Kietliński, *Religijne, historyczne i kulturowe uwarunkowania etyki biznesu* [w:] K. Kietliński, V.M. Reyes, T. Oleksyn, *Etyka w biznesie i zarządzaniu*, Oficyna Ekonomiczna Kraków 2005, s. 46-47.

³¹ *Ibidem*, s. 35.

na przekonaniu o moralnym ładzie świata i obowiązku kastowym (*dharma*), odpłacie za czyny (*karman*) i kole egzystencji (*sansara*). Hinduizm cechuje się silną ingerencją doktryny religijnej w sferę stosunków społeczno – ekonomicznych i rytualizacją większości elementów życia. Jego zasady etyczne, jednocześnie będące drogami do szczęścia to³²:

- (1) dążenie do doskonałości moralnej (*dharma*),
- (2) uczciwość w osiąganiu majątku, władzy korzyści (*artha*)³³,
- (3) osiąganie rozkoszy zmysłowej (*kama*),
- (4) ceniienie wartości takich, jak: miłosierdzie, prawdomówność, odpowiedzialność, nie czynienie zła.

W hinduizmie występuje także potępienie lichwy, początkowo traktowane jako pożyczanie za jakiegokolwiek wynagrodzenie, nie tylko wygórowane. Podejście to odnotowują już starożytne manuskrypty z okresu 2000 – 1400 lat p.n.e. (*Vedic*), ale i późniejsza *Sutra* (700-100 lat p.n.e.). Dla przykładu znany z historii Indii twórca prawa z tamtego okresu – Vasishtha, wprowadził zasadę, że członkowie wyższych kast (*Brahmanas* – kapłani i *Kshatriyas* – wojownicy) nie mogli parać się profesją pożyczkodawcy. Jednakże już od drugiego wieku pojęcie lichwy odnozione było do nadmiernych odsetek ponad poziom społecznie uznany, tak, jak to postrzegane jest obecnie³⁴.

3.4 Konfucjanizm

Konfucjanizm w zasadzie nie jest religią *sensu stricto*. Zapoczątkowany został w Chinach przez Konfucjusza w V w. p.n.e. jako system filozoficzno-etyczny, a dopiero potem zaczął być traktowany jako religia³⁵. Praktycznie jest to spłot społecznych, politycznych, etycznych oraz religijnych pojęć³⁶. Ocenia się, że znaczenie Konfucjanizmu dla krajów Azji Południowo-Wschodniej może być porównywane do roli chrześcijaństwa, jaką odegrało w rozwoju Europy. Wartości konfucjańskie odnajdujemy prawie wszędzie, począwszy do życia codziennego i aż do gospodarki i finansów.³⁷ Zaliczamy do nich dobre wychowanie, ciężką pracę, oszczędność, wytrwałość oraz lojalność wobec rodziny oraz przełożonych³⁸. Kluczowe znaczenie

³² N. Horodecka, *Ogólne kodeksy etyczne jako wyraz międzynarodowych standardów postępowania w sferze działalności gospodarczej, praca magisterska*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2011, s. 14, www.pafere.org/userfiles/file/magister%202011/natalia_horodecka2.pdf (data dostępu: 18.04.2014).

³³ Jednakże należy pamiętać, że hinduizm wyraźnie akcentuje ascetyzm, w przeciwieństwie do buddyzmu, który jest nawet wrogi ekstremalnemu ascetyzmowi. D.N. Gellner, *The Uses of Max Weber: Legitimation and Amnesia in Buddhology, South Asian History, and Anthropological Practice Theory* [w:] *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, red. P. Clarke, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 48-62.

³⁴ W.A.M. Visser, A. McIntosh, *A Short Review of the Historical Critique of Usury*, „Accounting, Business & Financial History” 1998, 8(2), s. 175-189.

³⁵ M. Chmielecki, *Wpływ konfucjanizmu na praktykę zarządzania w Chinach*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2012, vol. XIII, Zeszyt 13, s. 84.

³⁶ K. Crim, *The Perennial Dictionary of World Religions*, Harper and Row, New York 1989, s. 188-189.

³⁷ M. Sobieraj, *Filozofia Konfucjusza*, s. 1, www.racjonalista.pl/pdf.php/s,4265 (data dostępu: 18.04.2014).

³⁸ A. Szotun, *Systemy bankowe w Azji Południowo-Wschodniej*, „Materiały i Studia NBP” 2002, nr 141, s. 5.

ma podejście kolektywistyczne, przeciwstawne indywidualizmowi. Na piedestał wyniesiona jest grupa i długoterminowy interes grupowy, a lepsze efekty osiąga się przy zachowaniu harmonii zarówno wewnętrznej (akceptacja hierarchii w rodzinie, organizacji), jak i z otoczeniem (dobre kontakty zewnętrzne, przy poszanowaniu stron – kwestia „zachowania twarzy”)³⁹. Do ważnych cech społeczeństw konfucjańskich należy przewaga kierowania się etyką, a nie zarządzanie za pomocą prawa⁴⁰. Konfucjanizm nakazuje przestrzegać pięć cnót: życzliwość (*ren*), sprawiedliwość (*yi*), przyzwoitość (*li*), mądrość (*zhi*), wiarygodność (*xin*) – np. wierność swoim słowom. W firmach menedżerowie powinni postępować zgodnie z tymi zasadami, wykazując przy tym opiekuńczość w stosunku do lojalnych podwładnych⁴¹ (stąd m.in. japoński model dożywotniego zatrudnienia).

Kulturowe i religijne uwarunkowania Azji Południowo-Wschodniej doprowadziły do powstania potężnych grup bankowych, składających się także z firm ubezpieczeniowych, factoringowych, leasingowych oraz handlowych i przemysłowych. Główną rolę odgrywają z reguły te ostatnie, gdyż one dostarczyły kapitały założycielskie, a to właśnie dysponowanie kapitałem ma uprzywilejowaną pozycję w filozofii konfucjańskiej – przynależna władza. Organizacje bankowe charakteryzujące się hierarchiczną strukturą mają swoje wady i zalety, które przejawiają się w zależności od okoliczności (tak jak o kulturze organizacyjnej trudno jest powiedzieć, czy jest dobra czy zła – jej ocena zależy od uwarunkowań w jakich znajduje się dane przedsiębiorstwo – bank, np. ekspansja na zagranicznych rynkach, faza cyklu makroekonomicznego). Centralizacja i szybkość decyzji może sprzyjać sukcesom lub przynosić odwrotne efekty. Ponadto w tym kręgu kulturowym ważną rolę odgrywa perspektywiczne spojrzenie na zarządzanie, czyli dopuszczanie możliwości rezygnacji z krótkoterminowych zysków na rzecz bezpieczeństwa i zrównoważonego rozwoju w długim horyzoncie czasowym. Odnosi się to analogicznie do rodzinnego myślenia o przyszłości dzieci i wnuków, a nie tylko maksymalizowania własnych, bieżących korzyści⁴². Stąd też niezaprzeczalnie wpływ konfucjanizmu na południowo-wschodnią bankowość azjatycką jest bardzo widoczny.

4. Podsumowanie

Przytoczone przykłady dostarczają wielu dowodów wskazujących na oddziaływanie religii (niezależnie od jej rodzaju) na zachowania ludzi dotyczące sfery gospodarczej (finansowej)⁴³. Wpływ ten dotyczy przede wszystkim zarządzania, ale też

³⁹ W społeczeństwach dalekowschodnich bardzo ważną rolę odgrywa obawa przed wstydem i utratą szeroko interpretowanej reputacji, czyli „twarzy”. Jedno z chińskich przysłów mówi: „Twarz człowieka jest jak kora drzewa, drzewo bez swojej kory umiera”. I.Y.M. Yeung, R.L. Tung, *Achieving Business Success in Confucian Societies: The Importance of Guanxi (Connections)*, „Organizational Dynamics” 1996, Autumn, s. 57.

⁴⁰ A. Szołtun, op. cit., s. 6.

⁴¹ A. Chmielecki, op. cit., s. 90.

⁴² A. Szołtun, op. cit., s. 7-8.

⁴³ L.R. Iannaccone, *Introduction to the Economics of Religion*, „Journal of Economic Literature” 1998, vol. 36, nr 3, s. 1465-1496.

stosunku do poszczególnych instytucji, produktów, rodzajów działalności, a wśród nich bankowości. Z jednej strony mamy do czynienia z odmiennymi wartościami, normami czy postawami, wynikającymi z różnych kultur i religii. Dla przykładu konfucjanizm promuje harmonijność relacji i dostosowanie się do otoczenia, a protestantyzm stawia na racjonalizm oraz władcze opanowanie rzeczywistości⁴⁴. Z drugiej strony zastanawia daleko idąca zbieżność dużej ilości sądów moralnych, zakazów i nakazów wszystkich wielkich religii świata mimo, że kształtowały się w tak różnych uwarunkowaniach historycznych i geograficznych. Sztandarowym i pierwszoplanowym przykładem jest potępienie lichwy (z wyjątkiem poglądów Konfucjusza, który nie widział nic złego w otrzymywaniu wynagrodzenia za pożyczane pieniądze), ale należałoby też dodać pochwałę oszczędzania oraz przeznaczania zysków na inwestycje, a nie konsumpcję. Interesujące jest zatem, że w zasadzie tylko w przypadku bankowości muzułmańskiej doszło do powstania odmiennego modelu działania banku. Nie brakuje jednak opinii, że przytaczane różnice pomiędzy islamskim a tradycyjnym modelem bankowości mają bardziej fasadowy charakter, a ich istota cechuje się dużą dozą podobieństwa. Nie mniej siła islamu była na tyle duża, że wartości religijne częściowo uzyskały prymat. Pozostałe religie aż tak mocno nie odcisnęły silnego piętna na sposobie działania banków. W odniesieniu do hinduizmu, buddyzmu i konfucjanizmu, prawdopodobnie jest to skutkiem silniejszego oddziaływania procesów kolonialnych i postkolonialnych. Nie można jednak ignorować bardziej zniuansowanych różnic, które mają bardzo poważne skutki dla rozwoju sektora bankowego, co szczególnie uwidoczni się na tle działania banków z udziałem kapitału zagranicznego w obcym środowisku kulturowym. Można tu przytoczyć przykład brytyjskiego banku HSBC, który osiągnął ogromny sukces w Azji Południowo-Wschodniej (skąd czerpie swój rodowód), a nie zdołał przebić się w Europie, oprócz macierzystej Wielkiej Brytanii. Dlatego też potrzeba dobrej znajomości lokalnych uwarunkowań ma w tym zakresie kluczowe znaczenie. Społeczna wrażliwość problematyki finansowej, w tym podejście do pieniędzy (np. częste, ale także zróżnicowane traktowanie tych kwestii jako tematu tabu), nie pozwala na ignorowanie nawet drobnych aspektów kulturowych. Przystroga ta w szczególności dotyczy postaw etnocentrycznych inwestorów zagranicznych, nierzadko obserwowanych na poziomie central międzynarodowych banków, jak i delegowanych do filii ich przedstawicieli (ekspatriantów).

Bibliografia

- Al-Hamzani M., *Islamic Banks Unaffected by Global Crisis*, „Asharq-Al-Awsat”, 30.08.2008, <http://www.asharq-e.com/news.asp?section=6&id=14245>.
- Arif M., *Towards a Definition of Islamic Economics: Some Scientific Considerations*, „Journal of Research in Islamic Economics” 1985, 2(2).

⁴⁴ A. Chmielecki, op. cit., s. 82.

- Azid T., *Anthology of Islamic Economics: Review of Some Basic Issues*, „Review of Islamic Economics” 2010, 13 (2).
- Botticini M., Z. Eckstein, *Religious Norms, Human Capital, and Money Lending in Jewish European History* [w:] *The Oxford Handbook of the Economics of Religion*, Online Publication, September 2012, <http://www1.idc.ac.il/Faculty/Eckstein/pdf/Botticini%20and%20Eckstein%20Handbook%20Chapter.pdf>.
- Collins R., *Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization*, „American Sociological Review” 1980, Vol. 45, No. 6.
- Crim K., *The Perrenial Dictionary of Word Religions*, Harper and Row, New York 1989.
- Czerniak A., *Bankowość islamska wobec globalnego kryzysu finansowego* [w:] *Religie światowe wobec współczesnych wyzwań gospodarczych*, red. T. Dołęgowski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
- Czerniak A., *Symptomy kryzysu globalnego a etyka gospodarcza religii światowych. Analiza porównawcza bankowości islamskiej i bankowości klasycznej w kontekście kryzysu finansowego*, „MPRA Paper” 2010, No. 26971, s. 48-50, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/26971/>.
- Farooq M.O., *Partnership, Equity-financing and Islamic Finance: Whither Profit-Loss-Sharing?*, „Review of Islamic Economics” 2007, Vol. 11, Special Issue.
- Gellner D.N., *The Uses of max Weber: Legitimation and Amnesia in Buddohology, South Asian History, and Antropological Practice Theory* [w:] *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, red. P. Clarke, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Hasan M., J. Dridi, *The Effects of the Global Crisis on Islamic and Conventional Banks: A Comparative Study*, “IMF Working Paper” 2010, WP/10/201.
- Higginson R., M. Parsons, D. Clough, *Usury, Investment and the Sub-Prime Sector*, A Report Commissioned by the Church Investor Group, June 2008, www.churchinvestorsgroup.org.uk/system/files/documents/editor/.
- Horodecka N., *Ogólne kodeksy etyczne jako wyraz międzynarodowych standardów postępowania w sferze działalności gospodarczej*, praca magisterska, Uniwersytet Śląski, Katowice 2011, www.pafere.org/userfiles/file/magister%202011/natalia_horodecka2.pdf.
- Iannaccone L.R., *Introduction to the Economics of Religion*, „Journal of Economic Literature” 1998, vol. 36, no. 3.
- Iwanicki J., *Geneza i etyka gospodarcza nowożytnego kapitalizmu*, „Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny” 2012, nr 2.
- Jeziński A., C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1998.
- Jurkowska A., *Kryzys finansowy lat 2008-2009 a kondycja finansowa banków islamskich* [w:] *Finanse w niestabilnym otoczeniu – dylematy i wyzwania. Bankowość*, red. I. Pyka, J. Cichorska, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2012, nr 105.
- Kietliński K., *Religijne, historyczne i kulturowe uwarunkowania etyki biznesu* [w:] K. Kietliński, V.M. Reyesai, T. Oleksyn, *Etyka biznesu*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2005.
- Kracik J., *Kredyt i lichwa jako zjawiska społeczne*, 17. Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Kraków 2004.

- Kuran T., *Islamic Economics and the Islamic Subeconomy*, „Journal of Economic Perspectives” 1995, 9(4).
- Kurkliński L., *Wyzwania rozwojowe bankowości a jej uwarunkowania historyczno-kulturowe w Polsce* [w:] *Finanse – nowe wyzwania teorii i praktyki. Bankowość*, red. A. Gospodarowicz, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2011, nr 171.
- Lehmann H., *Ascetic Protestantism and Economic Rationalism: Max Weber Revisited after Two Generations*, „The Harvard Theological Review” 1987, Vol. 80, No. 3.
- Napoleoni L., *Economist Suggests Islamic Finance as Solution to Economic Crisis*, „UNM Today” 2008, 17 listopada, <http://www4.unm.edu/unmlive/?p=153>.
- Öztürk I., *Global financial crisis highlights benefits of Islamic finance*, „Todays Zaman” 2008, 22 października, http://www.todayszaman.com/columnists/ibrahim-ozturk_156567-global-financial-crisis-highlights-benefits-of-islamic-finance.html.
- Siewierski J., *Idea wielokulturowości. Tradycja Rzeczypospolitej i doświadczenia obecne*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010.
- Słownik języka polskiego. Tom pierwszy A-K*, PWN, Warszawa, 1983.
- Sobieraj M., *Filozofia Konfucjusza*, www.racjonalista.pl/pdf.php/s,4265.
- Szołtun A., *Systemy bankowe w Azji Południowo-Wschodniej*, „Materiały i Studia NBP” 2002, nr 141.
- Tausch C.E., *The Concept of “Usury” the History of an Idea*, „Journal of the History of Ideas” 1952, Vol. 3, No 3.
- Visser W.A.M., A. McIntosh, *A Short Review of the Historical Critique of Usury*, „Accounting, Business & Financial History” 1998, 8(2).
- Weber M., *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2010.
- Wierzbicki J., *Ochrona konsumenta przed nadmiernymi odsetkami. Skuteczność rozwiązań antylichwiarskich*, „Praktyczna Teoria”, 8.12.2011, <http://www.praktycznateoria.pl/ochrona-konsumenta/>.
- Yeung I.Y.M., R.L. Tung, *Achieving Business Success in Confucian Societies: The Importance of Guanxi (Connections)*, „Organizational Dynamics” 1996, Autumn Issue.